

В. І. Танцюра, Н.П. Олешко

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ТРАГЕДІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ

Стаття присвячена голодомору 1932-1933 рр. – одній із трагічних сторінок історії України ХХ ст. У дослідженні показано державну політику у сільськогосподарському секторі щодо українського селянина та визначено її як політику геноциду. Охарактеризовано особливості штучно створеного голоду в Україні як особливо дієвого заходу сталінської репресивно-каральної системи.

Автором наведено ще не опубліковані свідчення мешканців Харківської, Сумської, Луганської, Дніпропетровської областей, Херсонщини, які пережили важкі й страшні часи голодомору та на все життя запам'ятали цю трагедію.

Ключові слова: голодомор, геноцид, сталінська карально-репресивна система, канібалізм.

Сьогодення вимагає від нас повернутися в трагічне минуле нашого народу та країни, проаналізувати й осмислити те, що відбувалося протягом 1932-1933 років. Спогади очевидців, наведені у цьому дослідженні, стануть ще одним доповненням до вже опублікованих матеріалів, архівних даних щодо подій в Україні. Ці матеріали мають велику значущість, особливо коли йдеться про історичну пам'ять, про відповідальність будь-якого уряду перед народом за проведення своєї політики у всіх сферах життя.

Голодомор довго замовчували, лише з 1987 р. почали відкрито говорити про цю трагедію і вивчати дану проблему. У лютому 1990 р. була опублікована постанова ЦК КПУ „Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів”, де зазначалося, що ця тема у вітчизняній історіографії замовчувалася понад півстоліття і це перешкоджало науковій та об'єктивній оцінці даної трагедії [2, с. 3; 5, с. 48]. Поряд із тим, ця трагедія трактувалася просто як „голод” [2, с. 4; 5, с. 49], засуджувався сталінський режим і наголошувалося на відсутності керівництва країни та Української республіки від „ленінських принципів кооперування селянства” [2, с. 3; 5, с. 48].

У збірнику, присвяченому голоду 1932-1933 років [2], що вийшов 1990 р., лише у статті Кульчицького С.В. [9] голод трактується як „голодомор”, а у статті М.І. Панчука наголошувалося про один із надзвичайних заходів партійного керівництва щодо виконання плану хлібозаготівель лише на території України – занесення на „чорну дошку” тих колгоспів, що не виконували державних планів, та застосування до них репресивних методів [11, с. 48-50]. Статті інших авторів [3, 12] пронизані марксистсько-ленінським підходом до трактування історичних подій. Зокрема В. Савельєв відкидає твердження західних науковців та представників західної, як він їх називає, „української нерадянської” історіографії [12, с. 97] про правомірність вживання терміну „геноцид” до подій 1932-1933 років в Україні.

Але відповідно до Конвенції ООН 1948 р. „Про запобігання злочину геноциду й покарання за нього” голодомору 1932-1933 рр. притаманні усі ознаки геноциду [13, с. 163-164]. Верховна Рада України у травні 2003 р. визначила голодомор 1932-1933 рр.

як акт геноциду проти українського народу, 28 листопада 2006 р. Верховна Рада прийняла закон „Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, яким його визнано геноцидом українського народу, 24 листопада 2007 року за підтримки Президента України Віктора Ющенка було проведено всеукраїнську акцію вшанування пам'яті невинних жертв голодомору „Засвіти свічку”, де 2008 рік був проголошений роком пам'яті жертв цієї трагедії.

Сталінська карально-репресивна система, провідниками якої були В. Молотов, Л. Каганович, С. Косіор, П. Постишев, В. Чубарь, Г. Петровський, П. Любченко, В. Балицький, задовольняючи потреби колективізації та індустріалізації, будь-якими засобами намагалася вилучити в українського селянина не лише хліб, а й усе те, що було ним вироблено. Для підкорення українського населення, що чинив найбільший опір державній політиці у сільському господарстві, штучно створений голод став надзвичайно дієвою каральною акцією. Особливо це стосувалося українських селян, що складали майже 88 % мешканців сіл [Там само, с. 165]. Центральне й місцеве партійне керівництво намагалася знищити українське село та його населення, розуміючи їхню провідну роль у національно-визвольному русі, збереженні національного духу та традицій.

Про це свідчать постанови: ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності” [7, с. 165], що передбачала розстріл за розкрадання державного майна або ув'язнення на 10 років; ЦК КП(б)У від 5 листопада 1932 р. „Про посилення допомоги в проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції” [2, с. 248], де говориться про застосування репресивних методів до тих, хто не виконує план хлібозаготівель; Харківського обкому КП(б)У від 14 листопада 1932 р. „Про припинення завозу товарів на село та про порядок дальшого постачання промисловими товарами районів і сіл, які виконують план хлібозаготівель” з виховною метою [Там само, с. 248-250]; ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. „Про заходи по посиленню хлібозаготівель”, що передбачала конфіскацію усіх продовольчих запасів [Там само, с. 250-260]; Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. „Про занесення на „чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” [Там само, с. 248-250]; за якою було заборонено підвезення товарів до цих сіл, державної торгівлі тощо, тобто встановлена тотальна блокада в Україні; ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. „Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях”, у якій говорилося про заключення саботажників у концентраційні табори, розстріл та виселення усіх жителів станиці Полтавської, що знаходилася на Північному Кавказі як одного з „українізованих” районів, де мешкали „буржуазно-націоналістичні” елементи, на північ СРСР [Там само, с. 291-294]. Поряд із тим, ухвалою ЦВК СРСР від 2 грудня 1932 р. було запроваджено паспортну систему, але селяни паспортів не отримували, їм заборонялося виїздити за межі своїх сіл. Втікачів під конвоєм повертали додому. По суті українські селяни ставали „радянськими кріпаками” і були приречені на голодну смерть.

Тих партійних діячів, які не підтримували лінію партії, не могли миритися зі страшними каральними заходами по відношенню до селян, з голодом та смертями дітей, жінок, старих, виключали з лав комуністичної партії, арештовували, висила-

ли, розстрілювали як „саботажників”. Підтвердженням таких заходів є листи секретарів Київського обкому КП(б)У М.М. Демченка, Одеського обкому КП(б)У М.М. Майорова до ЦК КП(б)У про стан хлібозаготівель в області [Там само, с. 266, 268-269], ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель на Україні в кінці листопада – на початку грудня 1932 р. [Там само, с. 283-285].

Таким чином, було узаконено свавілля, крадіжки, грабіж як державними так і місцевими органами влади селянських господарств в Україні.

Незважаючи на звіти з районів України про тяжкий продовольчий стан та вражаючі факти голоду, смертності, канібалізму й трупоїдства, за офіційними даними голод в Україні заперечувався. Навіть тих селян, які голодували, зараховували до ледарів, злодіїв та дармоїдів. У той же час новини щодо голоду в Україні поширювалися за кордоном. Внаслідок цього іноземним журналістам було заборонено проїзд у місцевості, що постраждали від голодомору.

Необхідно звернути увагу ще на один дуже показовий факт сталінської карально-репресивної системи та системи залякування людей. При спілкуванні з людьми для збирання унікальних даних про голодомор 1932-1933 років деякі з них з острахом відмовлялися говорити, деякі наголошували на тому, що невідомо де вони опиняться після цієї розмови, а деякі зауважували, що хочуть спокійно дожити до смерті. І таке відлуння сталінізму відбувається в умовах незалежності й демократичного розвитку держави і суспільства. Це факт.

Наслідки заходів щодо грабіжницьких з боку держави заготівель і необмеженого вилучення у селян продовольчих і зернових припасів, коли втілювався принцип Макіавелі – „мета виправдовує засоби”, були жахливими для сільськогосподарської галузі України, а особливо для генофонду українського народу. До цього часу науковцями остаточно ще не з'ясовано кількість жертв трагедії: за даними Р. Конквеста – 5 млн., Н. Верта – від 4 до 5 млн., С. Кульчицького – 3,5 млн. [1, с. 398], Л. Коваленко та В. Маняка – 7,5 млн. українців [14, с. 22]. Фахівці нараховують тільки до 3 млн. померлих дітей [10, с. 85]. За визначенням Р. Конквеста від голодомору, особливо в Україні, померло або залишилося каліками ціле покоління дітей [8, с. 230]. Отже, однозначно можна сказати, що загальна кількість жертв буде значно вищою за 4 млн. Лише в одній Харківській області втрати населення складають понад 1,5 млн. населення [6, с. 9].

Все більше й більше з'являється архівних матеріалів, статей, досліджень щодо голодомору 1932-1933 років. Автори викривають насильницькі методи хлібозаготівель в Україні, доказують наявність каральних і репресивних заходів радянської держави проти українського народу. Але знаходяться такі, що дуже активно й наполегливо заперечують ці факти. Особливо це стосується щотижневика „2000”, в якому містяться статті, де заперечується голодомор 1932-1933 років як політика геноциду українського народу [4].

Для багатьох людей, які пережили жахливі події 1932-1933 років, це є неприйнятним. В Україні ще живуть тисячі людей, які пам'ятають цю страшну трагедію. Але з кожним днем свідків голодомору або тих, хто знає про нього від своїх родичів, стає все менше. Втрачається наша жива історія. Іноді вони, особливо ті, які на той час були дітьми і виховувалися у сім'ях високопоставлених службовців і отримували непоганий пайок, навіть не усвідомлювали тих масштабів голодомору та його штучний характер.

Ми маємо низько вклонитися нашим співвітчизникам, які протистояли сталінському терору і загинули від штучно влаштованого голоду.

* * *

Харківська область

Спогади мешканок с. Багата Чернещина, Сахновщинського району

Дворник Віра Григорівна 1924 року народження 1933 р. була ще маленькою. Під час голодомору у неї померли батько та два брати.

„Були такі часи, що в хаті не було нічого їстівного, рятувалися тим, що під соло-м'яними стріхами ловили горобців та їли їх. Мати носила до „приймача” подушки, одяг..., за це їй давали копійки. За ці гроші купували трохи крупи. Були такі сім'ї, яким зовсім нічого було міняти, вони просто помирали з голоду. По селу їздила брочка і збирала мертвих людей. А діти, у яких помирали батьки, йшли до міста, щоб як-небудь вижити. По-сусідству жила велика багатодітна родина, від голоду вона вся померла, а я залишилася без своїх подруг-одноліток. У селі старих людей майже зовсім не залишилося, бо вони турбувалися більше за своїх дітей, чим за себе. Були навіть такі випадки, коли батьки вбивали своїх дітей, щоб ті не голодували. Їм важко було дивитися, як їхні діти сидять у пустій, холодній хаті і просять їсти, пухнуть з голоду і в них на очах помирають довгою жахливою смертю.

Наше село за час голоду зовсім опустіло. У ньому не було жодної собаки чи кішки, не говорячи про якусь живність. Усе підібрав голодомор. Це були страшні часи для нашого села.”

*

Буря Ганна Гнатівна 1925 року народження згадує, що тоді голодувало все село, але вона зі своєю родиною змогла пережити ці страшні часи.

„Діти пухли, хворіли й помирали. Коли вони йшли у поле збирати молоденькі пшеничні колоски, мама смажила їм млинці з лободи. Ми не тільки збирали молоді колоски, а й їли молоді пагінці очерету. Батьки майже нічого не їли, все віддавали дітям. Вони йшли вранці на поля, а поверталися пізно ввечері. Як їм тяжко було працювати. Люди помирали прямо на полі, не діждавшись кусочка хліба.

Я з братами залишилася сама вдома. Нам було дуже моторошно, тому що в селі почався безлад. Одна жінка на нашій вулиці вбила свою дитину, зварила її та з'їла. Але, хвала Богу, не всі йшли на такі крайнощі.”

*

Волошина В.А. 1924 року народження згадує, що помирали здебільшого селяни. Ці події спливають у її пам'яті страшною картиною. Її батько помер, залишилися мати та четверо дітей.

„Почалася зима. „Ударники” ходять по хатах, люди здали хліб. Усі люди голодні. До весни яюсь дожили, але вона прийшла страшна. З настанням тепла стало гірше – ноги розпухли, під очима синці..., мати стала слабкою, звалилась, покликкала дітей, обійняла і сказала: „Рятуйте самі себе, я вам уже нічим не допоможу.” Ми їли все, що змогли знайти: лободу, молодий очерет, збирали ягоди в лісі.

Цієї страшної весни старша сестра померла. Одного дня, коли всі спали по-ко-том, менший брат сказав, що помирає. Він ліг на подушки, захрипів, піна з рота пішла. Залишилися вони без братика. Мати лежала все літо, а потім померла. Голо-домор вони пережили лише з меншою сестрою. ”

Волошина В.А. згадувала сотні випадків, коли колгоспники виходили в поля і зникали, а через кілька днів їх знаходили вже мертвими. Вона говорила, що „люди мерли як мухи”, селян доводили до такого стану фізичного виснаження, що батьки вбивали своїх дітей, аби прогодувати людським м'ясом інших.

*

Семенова Р.Г. 1924 року народження наголошує на тому, що цей голод був штучно організований: „До цього голоду держава штовхала село, яке відмовлялося прийняти колгоспну систему.” На той час її сім'я налічувалася 10 осіб і проживала на Донбасі. Під час голодомору в її сім'ї померло троє дітей та дядько. Поряд з їхньою родиною жила сім'я, яка вимерла вся.

„Під час голоду люди їли собак, котів, щурів, листя, кору дерев. Люди вночі ходили в поле й збирали колоски, потім удома вночі мололи муку і пекли коржі. Діти шукали і збирали лободу, варили та їли її. Мертві люди лежали на вулицях, їх кидали на повозки і вивозили за місто. Голодомор – це страшна трагедія українського народу, яка забрала мільйони людей.”

*

Бабуся Анастасія 1924 року народження згадувала, як її мати та ще три жінки ходили за 13 км збирати качани кукурудзи.

„Кукурудзу переробляли на спирт у місцевій гуральні, а деякі зерна втоптувалися в землю і їх можна було назбирати. Пухлими ногами йшли. Йти нелегко. Та що зробиш? Можна було б назбирати того зерна, та якби там був спокій... Хто приліз туди й наївся зерен кукурудзи, то качався від болю в животі, а хто вже й не міг вхопити руками, то гриз прямо з землі разом зі сміттям. Такі вже й додому не поверталися, там вони й лежали мертві, зелені мухи їм очі виїдали. А хто міг жменю назбирати, то дивилися, чи не їде вартовий на коні. Як вартовий побачить серед мертвого живого, тоді вже не жди помилування.

Під таку нагайку потрапила й моя мати. Він її побив, як йому хотілося. А ми дома голодні плачемо, хочемо їсти, а тут ще й матері немає. Мати повернулася на четвертий день вся побита, аж чорна, з повириваним м'ясом від нагая. Хочеться їсти, а мовчимо, бо на ці рани дивитися тяжко. А чим матері допомогти? Чим і як?

Люди вимирали сім'ями. Підрахунків ніхто не вів. І не відомо скільки душ тоді померло в нашому селі.”

*

Ковальовій Анастасії було 15 років, коли відбувалися ці страшні події. Її подругою була сусідська дівчинка Катерина, яка жила у багатодітній сім'ї. Анастасія кілька днів уже не бачила своєї подруги й вирішила її провідати. Вона постукала у двері і двері відчинила мама Каті. „Она была как невменяемая: вид угрожающий, в глазах дикий нечеловеческий блеск, речь несвязная”. Коли Анастасія запитала про Катю, її мати грубо відповіла: „Иди отсюда, а то будет с тобой то, что случилось с Катей. Беги быстрее вон”. Дівчинка не могла зрозуміти, чому мама Каті завжди добра й ласкава, так грубо з нею повелася. Коли Анастасія поверталася додому, то подивилася у вікно хати й на підвіконні побачила пальці рук її подруги. Вона зрозуміла, що Катю з'їла її сім'я. Подібні випадки були й в інших селах.

Анастасії пощастило вижити в ті роки, її врятували бабуся й дідусь, а от батьки померли від голоду.

*

Резніченко Іван Сергійович 1926 року народження, уродженець с. Нестерне Вовчанського району, розповів, що у ті часи його сім'я складалася із 9 чоловік: батька – Сергія Корнійовича, матері – Наталії Антонівни, шести дочок та сина.

„У селі голодували всі, бо забирали у кожного все, що було їстівне. Їздили на підводі чоловіки і з ними Сирота В.Д., житель с. Кругле, який допомагав їм все збирати. Від нього нічого не можна було сховати. У сараї навозом закидали трішки зерна, але він гострим металевим прутом проштрикував усе і знайшов.

У центрі села була кухня. Один раз на день давали на кожного жителя по одному черпаку (1л) похльобки. Люди вмирили сім'ями. У сусідів було 5 дітей, усі померли. Ховали кожен навпроти своєї хати в піску. Нашу родину спасло те, що у нас була корова.”

*

Родина Гикал Катерини Іванівни 1925 року народження та Неласої Наталії Іванівни 1935 року народження, уродженок с. Нестерного Вовчанського району складалася з 10 осіб: батька, матері, дідуся, бабусі та 6 дітей.

„Жили бідно, але у нас позабирали і майно, і продукти. Батько одразу пішов робити у колгосп. Там у столовій давали трохи бульйону з гнилого ячменю, але все одно дуже хотілося їсти.

Коли приходили активісти, то одбирали все, що було. Ховати в нас було нічого. Трохи допомагала батькова сестра. Якось батько поїхав до неї і вона дала йому цукрових буряків. Мати їх зварила і ми понаїдалися. Але від переїдання помер дід. Потім померла бабуся, ми гуляли коло неї на печі, а вона дуже гучно здихнула і вмерла.

Людей у селі вмерло дуже багато, вмирили сім'ями. Знаємо, що всіх, хто вмирав, хоронили в Трембачівці – скидали в яму, але зараз це місце розпахане під полем.”

*

Приходько Лідії Іванівни 1928 року народження, уродженці с. Круглого Вовчанського району під час голодомору було лише 5 років.

„Нас у родині було четверо – мати, батько і я з братом. Мені тоді було 5 років, тому багато чого я не пам'ятаю. Але тих, хто ходив по хатах, я пам'ятаю. Це були Сирота Василь Денисович та Коломієць Дмитро Єгорович, вони відбирали в нас все, що було. Приходили без зброї, але з людей ніхто не оборонявся, бо були пухлі від голоду.

Дуже гарно пам'ятаю одну історію. Наш сусід Павло Калашник заліз у чужий погріб і його зловили. Люди були дуже злі, тому що голодні, але ніхто не пішов красти. Вони викопали яму, кинули туди Павла і закопали його живим.”

*

Родина Луговської Катерини Дмитрівни 1923 року народження та Андрущенко Прасковії Дмитрівни 1928 року народження, уродженок с. Шабельного Вовчанського району, складалася з матері, батька та 9 дітей.

„У нас забрали все, що було. Якщо залишався якийсь хліб, то батько видовбував посеред хати у землі ямку і ховав його туди. Коли померли від голоду менші наші сестри і брати, то нас у мами осталося трое – дві дочки і син. Наша бабуся ховала у себе корову і все, що надоювала, віддавала нам, так ми і вижили. Тато помер уже після голоду, тому що підірвав здоров'я спасаючи нас.

Їли ми всі бур'яни, що росли кругом хати. Усі наші сусіди повмирали від голоду.”

*

Лисяк Анастасія Павлівна з с. Чернещина пережила два голоди – 1932-1933 років та 1947 р.

„Мені було 7 років, коли почався голодомор 1932-33 років. Він був спричинений штучно й організований комуністичною партією на чолі зі Сталіним. Мета голодомору була в тому, щоб примусити українських селян йти до колгоспів. У наших селян відбирали всі їстівні запаси, і вони сім'ями гинули від голоду.

Дякувати Богу, моя сім'я не дуже постраждала від голодоморів. Але згадка про ці жахливі часи залишається в моєму серці назавжди.”

*

Луганська область

Моя студентка Касянова Ганна розповіла про важке життя її прапрабабусі Лисяк Ганни Михайлівни та прапрадідуся Лисяк Сергія Андрійовича, що проживали під час голоду у с. Шулівка Луганської області. Ганна Михайлівна від голоду опухла. У них відібрали все, навіть квасолю, горох, кукурудзу. У родині жило троє дітей. Їх усіх врятувало те, що донька Ганни Михайлівни та Сергія Андрійовича Параска Сергіївна Чхетіані прислала їм посилки із Батумі.

*

Херсонщина

Нестеренко Олександра Григорівна 1924 року народження під час голоду проживала у с. Паньківка на півночі Херсонщини. Вона говорила, що її батько „мав добру роботу, посаду, тому у нас був білий хліб і вершкове масло, інші продукти.” Тривалий час 8-річна дівчинка не могла зрозуміти, чому її однокласники часто не приходять до школи, чому бабуся забороняє їй „виходити на вулицю з окрайцем білого хліба” і вимагає, щоб дівчинка з'їла це вдома. Вже пізніше, коли вона побачила опухлих однокласників, коли стала свідком того як люди „їли траву, збирали всіляке насіння з бур'яну, „кашку” з квітів акації від якої роздувало живіт, степові рослини, вона зрозуміла, що люди голодують.

Олександра Григорівна чула від рідних про те, що люди, переважно у селах, помирають від голоду. У сусідньому ж селі батьки пішли до міста в пошуках хліба і не повернулися, залишивши шістьох дітей. Діти не дочекалися батьків і з голоду вбили та з'їли свого найменшого шестирічного братика.

*

Дніпропетровська область

Дрюк Валентина Андріївна 1934 року народження з м. Верхньодніпровське переповіла слова своєї мами, яка пережила голодомор. Її мама говорила: „Я добре пам'ятаю страхіття, яке ми пережили у Заріччі. Комуністи стверджують, що то був неврожайний рік. Чиста брехня! Урожай був, а тодішня злочинна влада зробила голодомор, щоб знищити українське селянство, яке протестувало проти колективізації. Я бачила, як ледача голота (а це комуністи та їх прибічники) шомполами штрикала у копиці сіна, соломи, шукаючи все те, що міг заховати бідний трудівник, щоб врятувати свою сім'ю від голодної смерті. Забирали глечики з квасолею.

Я бачила мертвих людей під парканами в нашому селі. Вимирали цілими сім'ями. Трупні були ніби дерев'яні колоди, не схожі на людей. Інші були, як скелети (шкіра й кістки) – це страшно.

А держава вивозила пшеницю за кордон. Декому вдалося врятуватися, бо в них не знайшли прихованого. І взагалі, рятувалися, хто як міг. Їли чорні коржі з кураю, калачиків, порожніх кочережок, кукурудзи. Їх проковтувати було важко. Їли ховрахів, пацюків, горобців, інших птахів, собак, кішок. А були випадки, коли батьки їли своїх дітей.”

Валентина Андріївна говорила, що вона не може „спокійно слухати тих проросійських комуністів, які захищають ту злочинну владу, яка знищувала людей, особливо українців, голодоморами й репресіями, які на „чорне” кажуть „біле”, начитавшись брехливих матеріалів радянських часів.”

*

Сумська область

Філоненко Наталія Кіндратівна 1925 року народження, що мешкає у м. Охгирка Сумської області, переповіла розповідь Христенко Ганни Матвіївни із с. Хухра про голодомор 1932-1933 років.

„Ганна Матвіївна жила на той час на Кінашівці. Голод був страшний. Помер її вітчим з братами. А вона з мамою ходила на роботи в колгосп „Парткомуна”, бо там хоч щось давали поїсти. Додому ходили рідко. Дуже далеко були колгоспні землі, а люди були знесилені.

Згодом Ганна Матвіївна дізналася, що їхня землячка Романиха від голоду втратила розум і вбила свою семирічну дівчинку-інваліда. Вона напекла з того м'яса пиріжків та пригощала односельців. Мама Ганни Матвіївни разом із Позичкою йшла саме до міста щось міняти на продукти, а Романиха дала їм по пиріжку. Жінки не з'їли їх відразу, а для своїх дітей приховали. Аж Романиха й говорить матері Ганни Матвіївни: „Давай і твою Ганну заріжемо. Вона в тебе ще не схудла”. Тож, жінка той пиріжок викинула й заборонила Ганні ходити до села, наказала, щоб трималася серед колгоспників у степу.

У тому таборі Ганна дружила із сусідкою по Хухрі Полиною Сич. Годували їх хлібом із жому, буряка та листа берестка. Якось вони з подругою знайшли у скирті між полови дрібні зерна гречки. Збирали їх нишком і носили від сміття відмивати якнайдалі. Та так ховалися, щоб ніхто не побачив.”

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. 3-тє вид. – К., 2007.
2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., 1990.
3. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 12-35.
4. 2000. Єженедельник. – 2006.
5. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців: Методичні рекомендації / Укл. Л.Г. Мельник, А.Г. Слюсаренко, В.А. Короткий, Г.І. Сургай, В.І. Ульяновський, В.П. Фоменко. – К., 1991.
6. Калініченко В. Сказати правду / Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: [Док., спогади, списки померлих] / Упоряд. Т. Поліщук. – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.
7. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.

8. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація та голодомор в Україні. Переклад з англ. – К., 1991.

9. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 66-85.

10. Кутя О.А. Державна політика стосовно неповнолітніх в Україні в умовах голодомору 1932-1933 рр. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – № 767. – Випуск 9. – Х., 2007. – С. 78-86.

11. Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 35-66.

12. Савельєв В.Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 85-108.

13. Танцюра В.І., Куліш С.М. Голодомор 1932-1933 років: свідомо політика геноциду чи проста помилка? // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – № 767. – Випуск 9. – Х., 2007. – С. 163-166.

14. 33-й: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К., 1991.

В. І. Танцюра, Н.П. Олешко

Голодомор 1932-1933 годов на Украине: трагедия и память.

Статья посвящена голодомору 1932-1933 гг. – одной из трагических страниц в истории Украины. В исследовании показана государственная политика в сельскохозяйственном секторе по отношению к украинскому сельскому населению и определено ее как политику геноцида. Охарактеризовано особенности искусственно созданного голода в Украине как особенно действенной меры сталинской карательно-репрессивной системы.

Автором приведены еще не опубликованные свидетельства людей Харьковской, Сумской, Луганской, Днепропетровской областей, Херсонщины, которые пережили тяжелое и страшное время голодомора и на всю жизнь запомнили эту трагедию.

Ключевые слова: голодомор, геноцид, сталинская карательно-репрессивная система, каннибализм.

V. I. Tancura, N.P. Oleshko

Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Tragedy and Memory.

The article is devoted to Holodomor of 1932-1933 – one of the tragic pages in the history of Ukraine of XX century. The state policy in the agricultural sector concerning Ukrainian peasants has been shown and defined as policy of genocide. There have been characterized peculiarities of the artificially created famine in Ukraine as an extremely effective means of Stalin repressive and punitive system.

The author has given witnesses of dwellers of Kharkiv, Sumy, Lugansk, Dnipropetrovsk and Kherson region, who went through difficult and dreadful years of Holodomor and remembered the tragedy for all their life.

The key words: Holodomor, genocide, Stalin repressive and punitive system, cannibalism.